

NORSK BORGSENER 2021

Forord

Med Tunsberghus som nærmeste nabo, og del av Slottsfjellsmuseets formidlingsansvar, er det nærmest naturgitt at museet også er adresse for Norsk Borgsenter.

Det er med stolthet vi inviterer publikum inn i vårt nye informasjonssenter som er den håndfaste delen av borgsenteret. I informasjonssenteret presenterer vi de mest betydningsfulle borganleggene i norsk middelalder - nemlig riksborgene; Tunsberghus, Bergenhus, Akershus, Båhus samt de mindre kongelige anleggene i stein. Riksborgene representerte kongemaktens ypperste markører, og rikets militære spydspisser. Gjennom borganleggene kunne kongen beherske sine undersåtter, administrere og forvalte riket så vel som å hindre fiendtlige styrker innpass.

Informasjonssenteret forteller også om aktuelle forskningsoppgaver og viser frem digitale arbeider utført av elever ved Greveskogen videregående skole.

Sist, men ikke minst, danner informasjonssenteret en inngang på reisen inn i Slottsfjellsmuseets nye utstilling «Høyt Hevet - Middelalder på Tunsberghus» om nettopp Tunsberghus og det spennende livet på Norges største borg!

Tønsberg, 19. juni 2021

Arild Braa Norli

Avdelingsdirektør i Vestfoldmuseene

Innhold

- 4.** Velkommen til Norsk Borgsenter
Sentrale forskningsoppgaver
- 5.** Hva er en borg?
- 6.** Borgen som forvaltningssenter
i middelalderens Norge
Erik Opsahl
- 10.** Forsvarsanlegget
Bjørn Bandlien
- 14.** Hall og kastell.
Om kongsgardane på Berget i
Tønsberg og på Holmen i Bergen
Alf Tore Hommedal
- 21.** Kongelig borgbygging i Norge
- 22.** Sverresborgene: Trondheim
- 24.** Sverresborgene: Bergen
- 26.** Valdisholm
- 28.** Mjøskastellet
- 30.** Ragnhildsholmen ved Konghelle
Dyngehus
- 32.** Vardøhus
- 34.** Akershus
- 36.** Tunsberghus
- 38.** Bergenhus
- 40.** Båhus

Velkommen til Norsk Borgsenter

Cecilia Gustavsen, koordinator for Norsk Borgsenter*

Norsk Borgsenter er etablert i Vestfoldmuseene som en egen satsning ved Slottsfjellsmuseet. Borgsenterets hovedmål er å være det nasjonale kompetansesenteret innen borgforskning- og formidling i Norge, med ansvar for drift og tilrettelegging av forskning og forskningsbasert formidling.

Ny kunnskap om norske borganlegg skal utvikles i egen regi og i samarbeid med andre nasjonale og internasjonale institusjoner. Forskningen skal formidles til et bredt publikum.

Det finnes flere typer borger fra forskjellige perioder i Norge. Det har eksistert bygdeborger fra jernalderen og borger av tre fra tidlig middelalder, bispeborger og lokale forsvarstårn for stormenn. Men det er middelalderens kongelige borganlegg i stein som i første omgang skal være gjenstand for forskning og formidling gjennom Norsk Borgsenter.

Hvem er vi?

Norsk Borgsenter er lokalisert på Slottsfjellsmuseet og driftes av Vestfoldmuseene. Universitetet i Sørøst-Norge bistår med forskningsrelaterte oppgaver.

En nasjonal tverrfaglig forskningsgruppe er tilknyttet borgsenteret. Følgende institusjoner er representert:

- Anno Museum
- Byantikvaren i Bergen
- Forsvarsmuseet
- Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider
- Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
- Norsk institutt for kulturminneforskning
- Riksantikvaren
- Universitetet i Bergen
- Universitetet i Sørøst-Norge
- Vestfold og Telemark fylkeskommune
- Vestfoldmuseene

Sentrale forskningsoppgaver

Borger er tradisjonelt forbundet med krig og militære funksjoner. Nyere studier har imidlertid utvidet perspektivene til å inkludere også deres sammenheng med økonomi, makt, samfunn, symbolikk og forming av landskapet.

I Norge har ikke borger vært et hovedtema, selv om viktig dokumentasjon av borganleggene ble utført på 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet. I senere år har det kommet studier av enkelte sider av noen av borgene, men en mer helhetlig og mangefasettert tilnærming til borgene har manglet.

Internasjonalt er det en økende interesse for forskning på middelalderborger, og ved borgsenteret ønsker vi blant annet å sette fokus på disse temaene:

- Hvordan så borganleggene ut?
- Borganleggene i internasjonalt lys
- Borger i krig
- Borgen som kongelig residens og livet på borgen
- Borgen, byen og omlandet

Tunsberghus

Hva er en borg?

En borg er en type *befestningsverk*. Befestningsverk skal holde folk utenfor eller innenfor og har som funksjon å forsvare et område. Det kan også ha økonomisk og administrativ betydning. Ikke minst kan befestninger være symboltunge maktdemonstrasjoner som markerer dominans og revir. Befestningsverk kan for eksempel være bygdeborger, palisader, borgtårn eller grensemurer, som Den kinesiske mur.

En *borg* er et sluttet forsvarsanlegg. Den er lukket inne av murer. Borgen kan være bolig for både

kongelige og andre og ha en representativ funksjon. En borg er ofte lagt på et høydedrag, med god oversikt over området rundt. Borgen beskytter alltid et område.

I middelalderen kunne en borg bli omtalt som «castellum» («kastala», «kastell») eller «castrum». Castrum kan bety både «borg», «hus» og «slott».

I senmiddelalderen, fra ca. 1350, blir ordet «hus» mer og mer brukt i Norden, slik som Tunsberghus, Akershus og Båhus.

* Samtlige tekster, bortsett fra artiklene til Opsahl, Bandlien og Hommedal, er skrevet av Cecilia Gustavsen

Middelalderborgen Båhus. Illustrasjon: Arkikon

Borgen som forvaltningssenter i middelalderens Norge

Erik Opsahl, professor i historie ved NTNU

Mange forhold avgjorde bygging og bruk av borger i middelalderens Europa inkludert Norge, som geografi, strategi og demografi. Dessuten spilte politisk-administrative, finansielle og strategiske faktorer inn. Flere borger ble reist i regi av det norske kongedømmet, og noen av disse ble hjørnesteiner i riksstyret på samme måte som ellers i Europa. Slike kongelige byggverk hadde også en maktpolitisk symbolfunksjon. Bygningene dominerte i landskapet og signaliserte overfor befolkningen kongedømmets makt. Kong Sverre (1177-1202) var pioneren som

kongelig byggherre. Han lot bygge de to første steinborgene, henholdsvis ved Nidaros/Trondheim (Sion, i dag kalt Sverresborg) og Bergen (Sverresborg). Forutsetningen for borgbygging i større omfang var en fast militær og politisk strategi, i tillegg til god økonomi. Det er derfor avslørende at det nettopp var kong Håkon 4. Håkonsson (1217-1263) som innledet den store borgbyggingen i Norge. Kong Håkons regjeringstid var en periode der kongedømmet i Norge ble konsolidert og utbygd etter en rundt 100-årig periode med konflikt om den norske tronen, de

såkalte borgerkrigene (1130-1240). Borgbyggingen som Håkon Håkonsson innledet varte fram til 1350, men også seinere ble borganlegg reparert og ombygd.

Tunsberghus ved Tønsberg, Akershus ved Oslo og Båhus ved dagens Göteborg, var riksborgene i landet, det vil si at de var kongelige residenser i tillegg til å være regionale administrative knutepunkt. Det samme gjaldt de befestete kongsgårdene i Nidaros og Bergen. Sistnevnte ble utbygd til et fullverdig borganlegg i løpet av seinmiddelalderen under navnet Bergenhus. Båhus, som ble påbegynt av Håkon 5. Magnusson (1299-1319), var i tillegg grensefestning, strategisk som den lå ved Norges riksgrense i sørøst i middelalderen, helt i skjæringspunktet mellom de tre nordiske rikene på en klippe i Gøtaelv. Båhus gjorde Håkon 4. Håkonssons Ragnhildsholm ved Konghelle lenger ned i elva overflødig, slik at den forfalt. Den

befestningen – neppe en virkelig borg – som Håkon 5. Magnusson lot reise i dagens Vardø, Vardøhus, var aldri noen kongelig residens, men fungerte som bastion for beskyttelse og utvidelse av den norske kongemaktens interesser på Nordkalotten. Muligens ble det bygd en ny befestning der på 1400-tallet. Typisk nok innviet erkebiskop Jørund av Nidaros ei kirke i dagens Vardø omtrent samtidig som Håkon 5.s befestning ble bygd. Slik markerte begge de to samfunnsmaktene i middelalderen, kongedømme og kirke, tilstedeværelse. Tilsvarende hadde kong Håkon 4. tidligere latt bygge en befestning og ei kirke på Tromsøya der sentrum av dagens Tromsø ligger.

Håkon 5. Magnussons segl

Ved siden av riks- og grenseborgene ble det også reist «provinsborger» og lokale befestninger, som trolig tjente som residens først og fremst for systemannen i distriktet, den fremste kongelige regionale ombudsmannen i høymiddelalderens Norge, og ikke for kongen. Det gjaldt Mjøskestellet på Steinsholmen i Mjøsa, Valdisholmen i Glomma i Eidsberg i Østfold og Dyngehus i Båhuslen. Alle lå strategisk til for å kontrollere sjø- og landkommunikasjonene i sitt område og var dermed velegnete seter for en kongelig ombudsmann, og som overnattingssteder for kongen og hans følge om han passerte. Det er nemlig viktig å huske på at kongene i middelalderens Norge var konstant på reisefot, såkalt ambulerende, slik også alle andre fyrster i middelalderens Europa var. En «hovedstad» i en moderne betydning av ordet eksisterte ikke i middelalderen, verken i Norge eller ellers i Europa. Over tid ser imidlertid de norske kongene ut til å ha utviklet et visst fast reisemønster mellom byene Bergen, Tønsberg og Oslo, samt Båhus, med stopp ulike steder underveis. Bergen forble den største og viktigste byen. Håkon 5. Magnusson styrket Oslo som forvaltnings- og residensby, men Oslo og Tønsberg forble likevel omtrent jevnbyrdige som kongelige residensbyer så lenge det innenlandske kongedømmet eksisterte i Norge, det vil si fram til slutten av 1300-tallet. Nidaros' betydning som kongelig residensby ble sterk redusert etter 1240 som følge av at byen i stigende grad ble den norske erkebiskopens by etter at erkesetet ble opprettet der i 1152 eller 1153. Båhus hadde stor betydning som kongelig residens for Magnus 7. Eriksson (1319-1355/74) og Håkon 6. Magnusson (1355-1380) ettersom begge også var konger av Sverige i perioder, henholdsvis 1319-1364 og 1362-1364. Dessuten beholdt de kontrollen over Vest-Sverige og var opptatt av å gjenvinne hele Sverige etter at de var avsatt som svenske konger av et opprørsparti innenfor det svenske aristokratiet. I en slik politisk-strategisk situasjon hadde Båhus en ypperlig beliggenhet.

Blanka av Namurs segl

Håkon 6. tok over mesteparten av Norge som regjerende konge etter faren, Magnus 7. i 1355, men sistnevnte beholdt en del av Norge, nærmere bestemt trolig området på begge sider av Oslofjorden, det såkalte Viken (Tønsberg fehirdsle, Borgarsysle/Østfold og Båhuslen), Hålogaland, Jemtland og Herjedalen samt skattlandene. Forvaltningssentrum i dette såkalte «Magnusriket» var Tunsberghus. Ettersom kong Magnus for det meste oppholdt seg i Sverige i denne perioden, residerte først drottseten (riksforstanderen) Orm Øysteinsson på vegne av kong Magnus på Tunsberghus, og etter at han ble henrettet, var det Magnus' hustru, dronning Blanche (Blanca), som ledet det daglige styret fra Tunsberghus. Her døde hun også i andre halvdel av 1363. Deretter fulgte et flere års fangenskap hos sine motstandere i Sverige for Magnus Eriksson, mens Håkon 6. tok over styret av hele Norge. Og da kong Magnus ble fri i 1371 og vendte tilbake til Norge, ble riksdelingen av Norge trolig ikke gjenopptatt. Magnus Eriksson ser i stedet ut til å ha virket sammen med sønnen i det norske riksstyret resten av livet, blant annet deltok de sammen i forhandlingene med hanseatene som foregikk i Tønsberg i 1372.

Det ble bygd få borger i Norge. I store deler av landet var bosetning og ferdsel bestemt av sjøen og fjellet, og her var det ikke hensiktsmessig for kongemakta å reise borger som lokale administrasjonssentre. Den norske kongemaktas relativt små ressurser begrenset dessuten den kostbare borgbyggingen. Samtidig skal en huske at ikke alle borger var av samme størrelsesorden som Tunsberghus eller Akershus, men betydelig mer beskjedne i størrelse. Dessuten spilte den politiske situasjonen inn. I Norges naboland Sverige og Skottland var det betydelig mer politisk strid og konflikt om styringsmakta enn i Norge etter 1240, og borger av varierende kvalitet blir bygd som politisk-militære støttepunkt. I Sverige bidro den utstrakte kongelige borgbyggingen til finansiell krise for den svenske kongemakta på 1300-tallet. I Norge ble derimot behovet for å bygge borger redusert i takt med at

det riksomfattende enekongedømmet ble konsolidert etter 1240. I England, som i likhet med Norge hadde ei sterk kongemakt, skjedde en tilsvarende utvikling. Der ble tallet på borger sterkt redusert etter hvert som den engelske kongen økte kontrollen over riket fra slutten av 1100-tallet. Sjøl i det rike England hadde dessuten bare et fåtall råd til å bygge private borger. Det samme er trolig også grunnen til at vi bare kjenner til en tre fullt utbygde private borger i Norge i perioden.

De få borgene i Norge avslører dermed den relative styrken til det norske kongedømmet i det samfunnet det hersker over. Den borgbyggingen som ble innledet av kong Sverre og videreført ut høymiddelalderen, innvarslet en ny stabilitet for kongedømmet som riksomfattende makt, samtidig som den var uttrykk for at byene hadde fått økt betydning som periodiske, kongelige residenser og administrative forvaltningssentre. Et avgjørende skille kom imidlertid da det innenlandske kongedømmet opphørte på slutten av 1300-tallet og Norge ble del av et unionsmonarki i Kalmarunionen fra 1397. Unionskongene besøkte sjelden Norge, og dermed

Kart over kongelige slott og borger i Norge og i norskkontrollerte områder i Vest-Sverige i andre halvdel av 1300-tallet.

Gjengitt fra: Opsahl, Erik 2020: *Avaldsnes' Position in Norway in the 14th Century. I: Dagfinn Skre (ed.): Rulership in 1st- to 14th-century Scandinavia. Royal graves and sites at Avaldsnes and beyond. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde - Ergänzungsbände, vol. 114.*

ble borgenes funksjon som kongelige residenser sterkt redusert. Til gjengjeld fikk riksborgene økt betydning som regionale forvaltningssentre. Allerede på begynnelsen av 1300-tallet finner vi regionale kongelige skattmestere, såkalte fehirder, i Trondheim, Bergen, Tønsberg og Oslo. De hadde blant annet ansvar for å ta imot kongens skatter fra systemmennene i sitt forvaltningsdistrikt, såkalt fehirdsle, og å betale ut på vegne av kongen. Utover på 1300-tallet ble fehirde- og systemmannsoppgavene lagt til hovedsmannsbudet på en borg eller en kongsgård, de tre ombudene smeltet sammen til ett ombud. Her lå ansatsen til den seinere lensherren.

Høymiddelalderens Norge var delt i rundt 50 såkalte sysler, som var regionale forvaltningsdistrikt med en systemmann, en kongelig ombudsmann i spissen. Ved overgangen mellom 13- og 1400-tallet ble systemmenn i økende grad kalt «fogder», og det var en økende tendens til at delsysler eller flere sysler ble tildelt én person. På lengre sikt medførte det at syslegrensene ble brutt opp, og at sysla som administrativt område for kongemakta tapte i betydning. Den økende bruken av betegnelsen «len» i stedet for «sysle» utover på 1400-tallet vitner derfor trolig om at syslas/lenets betydning som inntektskilde for både kongemakta som var den øverste lensherren og den enkelte ombudsmann, fikk større betydning enn før. Overgangen fra et sysle- til et lenssystem var fullført i Norge i løpet av de første tiåra av 1400-tallet. Utover i seinmiddelalderen ble dessuten hovedsmennene på riksborgene mektigere gjennom blant annet at stadig flere len ble lagt direkte under dem. Både det norske riksaristokratiet («adelen» med en seinere betegnelse) og unionsmonarken forstod at kontroll med hvem som ble plassert i det norske forvaltningsapparatet, avgjorde maktforholdene i landet. Derfor var det avgjørende politisk viktig for det norske riksaristokratiet, som for deres standsfeller i andre land, at landets forvaltningsposter var forbeholdt norske innenlandske menn, det vil si både innfødte og inngiftede. De siste var utlendinger som hadde giftet seg norsk og slått seg ned i Norge. Nordmennene lyktes langt på vei med å beholde de norske lenene for seg sjøl. I stigende grad ble imidlertid utlendinger uten forankring i Norge, men som hadde kongen å takke for sin posisjon, plassert på riksborger som Akershus og Båhus. På Tunsberghus derimot satt stort sett nordmenn som hovedsmenn. Da Tunsberghus ble brent og revet ned i 1503, ble den imidlertid ikke bygd opp igjen. En viktig grunn var trolig at unionskongen ikke så behovet, men vurderte Akershus og Båhus som tilstrekkelig for å styre og kontrollere det sønnafjelske Norge (det vil si landet sør for Dovrefjell og øst for Langfjella).

Sentraliseringen til borgene fortsatte da også, slik at Norge på begynnelsen av 1500-tallet var delt inn i fire mer eller mindre faste slotts- eller hovedlen, Båhus, Akershus, Bergenhus og Trondheim, foruten nærmere

Christian 3. (1503-1559)

tre tretti såkalte smålen, som var svært varierende lensenheter med forskjellig tilknytning til hovedlenet. Det norske forvaltningsapparatet ble så «desentralisert sentralisert» at en behersket Norge langt på veg gjennom å kontrollere hovedsmannspostene på Båhus, Akershus og Bergenhus. Og da Kristian 3. (1536/37-1559) skulle sikre seg kontrollen over Norge og innføre reformasjonen i 1537, satt det tre danske menn som var i slekt med hverandre, og med et klart mål for øye å bevare den dansk-norske unionen, på de tre borgene. Dermed hadde Kristian 3. allerede langt på vei kontroll over Norge. Den eneste delen av landet kong Kristian ikke kontrollerte var Trondheim hovedlen som omfattet nåværende Trøndelag minus Fosen og Namdalen, i tillegg til Jemtland og Herjedalen. Her satt Kristian 3.s motstander, erkebiskop Olav Engelbrektsson. Erkebiskopen hadde ikke bare et erkebispegårdanlegg i Trondheim som var utvidet til en festning, men hadde også bygd en moderne festning lenger inn i Trondheimsfjorden, Steinviksholm. Også en annen som opprettholdt motstand mot kong Kristian, biskop Magnus (Mogens) av Hamar, hadde en fullt utbygd bispeborg. Overmakta ble imidlertid for stor for den katolske kirka i Norge. Erkebiskop Olav Engelbrektsson flyktet fra landet våren 1537 og døde i Lier i Nederlandene året etter, mens biskop Magnus gikk i dansk fangenskap, og døde som dansk statsfange i Antvorskov kloster på Sjælland i 1542. Norge ble så politisk underlagt Danmark, og den såkalte «Lydriketida» (1537-1660/61) startet.

Litteratur og kilder

Moseng, Ole Georg, Erik Opsahl, Gunnar I. Pettersen og Erling Sandmo 2007: *Norsk historie I, ca. 750-1537*, 2. utg. Oslo: Aschehoug.

Lars Hamre, *Norsk politisk historie 1513-1537*, Det Norske Samlaget, Oslo, 1998

Steinar Supphellen (red.), *Nytt lys på Olav Engelbrektsson*, Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab, Skrifter 2004 nr.2, Trondheim 2004.

Forsvarsanlegget

Bjørn Bandlien, professor i historie ved USN.
Professor 2 ved Norsk Borgsenter

I 1165 kom den danske kong Valdemar den store til Tønsberg. Han var i konflikt med Erling Skakke, far til barnekongen Magnus Erlingsson, og hans støttespillere, fordi kong Valdemar mente Erling hadde avlagt et troskapsløfte som han ikke overholdt. Da Valdemars flåte kom til Tønsberg, etter først å ha blitt hyllet som konge og holdt ting i Sarpsborg, forskanset imidlertid Erlings menn seg opp på en klippetopp. Det må ha vært Berget, i dag kjent som Slottsfjellet. Valdemar holdt til i byen en stund, men slapp opp for forsyninger til sin store hær. Han måtte forlate Tønsberg uten å lykkes i å ta Berget. Noen år senere, i 1168, kom Valdemar tilbake. Da rakk Erlings menn å rømme fra byen. Valdemar gikk da opp på Berget, og, skrev krønikeskriveren Saxo Grammaticus noen år senere, «så utover klippetoppen og måtte innrømme at med den plasseringen var festningen nokså uinntagelig, for her overgikk naturen alt hva mennesket kan bygge».

Valdemar visste hva han snakket om, og Saxos gjenfortelling av danskekongens replikk gjenspeiler kanskje både en unnskyldning for at Berget ikke ble erobret i 1165 og en anelse vemod om at det danske riket helt manglet lignende, nærmest uinntagelige klipper fra naturens side – det nærmeste måtte

Gåsetårnet på Vordingborg. Foto: Privat

Beleiringen av Tunsberghus vinteren 1201-1202. Illustrasjon: Philip Armstrong

være nordvestspissen av Bornholm, der borgen Hammershus senere ble bygget. Valdemar hadde selv noen år tidligere, i 1160, påbegynt byggingen av Vordingborg i stein ved kysten sørvest på Sjælland – et forsøk på å bygge nettopp så sterkt som mennesker i Skandinavia på den tiden var i stand til. Det var en menneskeskapt klippe for kongemakt, der Gåsetårnet raget nesten like høyt som et utkikkspunkt som man fra Berget kunne skue utover Oslofjorden.

Vordingborg ble en av de viktigste riksborgene i Danmark, og et militært støttepunkt mot sjørøvere. Festningen på Berget i Tønsberg framstod i Saxos historie fra 1160-tallet mer som et midlertidig tilfluktssted, trolig forsterket med en palisade i treverk, enn en virkelig borg. I sitt forsøk på å erobre Norge, var Berget lite egnet som et militært støttepunkt – det tyder på at det var vanskelig å bruke den som en bolig for soldater som krevde sikre forsyninger over tid. Hvilken rolle hadde egentlig en borg som Tunsberghus som forsvarsverk og i krigføringen i middelalderen?

Fram til 1100-tallet foregikk de store slagene enten på åpne sletter eller på skip på sjøen. De eldre bygdeborgene, som går tilbake til lenge før vikingtida, var trolig i større grad beskyttelse i urolige tider, enn å ha en egentlig militær-strategisk funksjon. En slik funksjon krevde at det var mulig for militære styrker å oppholde seg der på en mer fast basis, og en slik gruppe krigere ville kreve vannforsyning, bygninger

til å oppholde seg i, kjøkken og lagerrom for mat og utstyr. En utvikling i denne retningen kom på Berget på slutten av 1100-tallet, da kong Sverre og hans birkebeinere høsten 1201 forsøkte å få has på sine motstandere, baglerne, som holdt til på Berget. Ut fra beskrivelsene i Sverres saga var det vanskelig å erobre Berget, selv om baglerne var forholdsvis få. Det var forsøk på å bryte gjennom porten på den eneste veien opp, men det var mislykket. Nærmest var kanskje han som i mørket fikk bundet et tau til palisaden, slik at birkebeinerne kunne trekke ned veggen, men forsøket ble avverget i siste liten. I Tønsberg måtte likevel baglerne gi seg, og kom ut etter fire måneders beleiring. Men det var fordi forsyningene tok slutt, og hjelpen de hadde håpet på skulle komme dem til unnsetning uteble, at birkebeinerne seiret.

Da de første borgene ble bygget i stein, først Sverresborg eller Sion utenfor Nidaros i 1183-84, og Sverresborg ved Bergen, og senere en rekke andre i hans barnebarn Håkon Håkonssons kongedømme (1217-63), ble borgene enda vanskeligere å erobre med våpen enn før. De var nå også begynt å bli brukt som boliger, med bedre muligheter for lagring av forsyninger og tilgang til vann. Men krig handler ikke bare om makt og våpen, men også om list og triks. Slik Snorre Sturlason i sine kongesagaer beskrev borgenes militære rolle lenger sør i Europa, for eksempel i historiene om Harald Hardrådes erobringer rundt

Middelhavet i den bysantinske keiseres tjeneste, var det mulig å komme langt med lureri. Et sted later han som om han er død og vil bli gravlagt innenfor murene, men da han er innenfor spretter han opp fra kisten med våpen og hans følge, som liksom sørget over ham, hadde gjemt våpen under kappene. En annen borg ble erobret med fugler. De hadde reder i hulrom i borgmuren, men Harald lot sine menn fange dem i trærne da de lette etter mat. Så lot de dem fly tilbake med brennende materiale bundet til føttene, slik at redene og mørtelen i muren tok fyr, og veggen raste sammen.

Hardrådes erobringer er nok mer basert på vandrehistorier enn virkelige hendelser. Sion utenfor Nidaros ble i 1188 likevel erobret av opprørsflokkens kuvlungene med et, riktignok mindre heroisk, triks. Sverre og hans hovedstyrke var ikke i byen, og siden den ikke var befestet – som heller ingen andre norske byer var, ble den et lett bytte for kuvlungene. Et fåtall av Sverres menn vokter borgen under ledelse av Torstein Kugad, men kuvlungene forsøkte ikke engang å erobre eller beleire den. I stedet fanget de kongens onkel i Kristkirken, og truet med å henge ham om ikke lederen på borgen åpnet porten. Om de nektet, ville de ikke bli tilgitt av Sverre, sa de, så ville de selv bli hengt av sin egen leder. Overga de borgen, skulle alle få beholde livet. Stilt overfor dette dilemmaet, valgte Torstein Kugad å overgi borgen.

Sverresborg, eller Sion, ved Nidaros. Illustrasjon: Arkikon

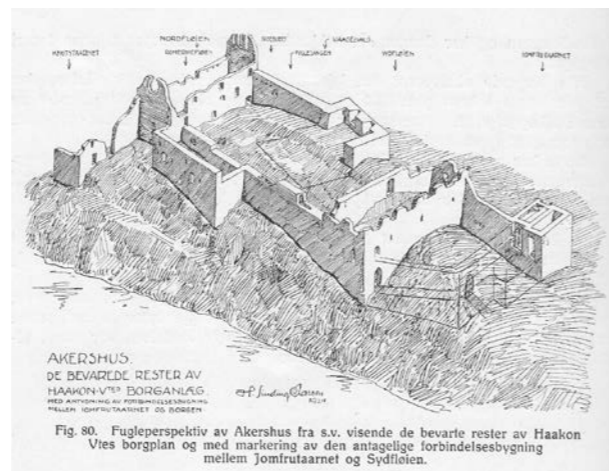
Borgen ble bygget opp igjen, men i 1197 var det baglerne som tok Nidaros og stod nedenfor Sions murer. Torstein Kugad ledet også denne gangen forsvaret av borgen, og ble igjen stilt overfor et ultimatum; enten hjalp han baglerne med å ta borgen, ellers så skulle de sende menn til gården hans, rane alt og brenne alle bygninger der. I tillegg lovet baglernes leder, Biskop Nikolas, at Torstein skulle bli bann satt, det vil si at han risikerte å ikke få sakramentene eller få kristen gravleggelse – og dermed risikere selve frelsen. Torstein Kugad valgte da i hemmelighet å la en lønndør stå åpen, slik at baglerne kom seg inn i nattet mørket og overrasket birkebeinerne som spiste kveldsmat uten å ane uråd. Baglerne fikk deretter bymennene til å rive ned borgen, og Torstein Kugad hadde nesten ikke noe annet valg enn å bli baglernes håndgangne mann etter dette. Borgene var ikke sterkere enn lojaliteten til de som var på innsiden, og hendelsene i 1188 og 1197 viste med all tydelighet at borgene i en borgerkrigsliknende tilstand ikke var særlig egnet til å forsvare byene og omlandet rundt.

Utover 1200-tallet fortsatte dermed leidangen å være den viktigste militære institusjonen i Norge, og borgene som Håkon Håkonsson bygde hadde større betydning som residens og administrasjonssenter. Til og med Ragnhildsholmen ved Kongehelle ved grensene mot Sverige og Danmark, spilte mindre rolle som militært støttepunkt i rivaliseringene mellom de skandinaviske kongedømmene på denne tiden.

Dette skulle imidlertid endre seg ved århundreskiftet. For det første ble hirden viktigere innad i det norske riket, både den såkalte bordfaste kretsen rundt kongen og de lokale kongsmenn, mens i nabolandene begynte tropper av leiesoldater å bli vanligere – de kunne være vanskelige å håndtere i fredstid, men var også bedre trente soldater og mer lojale så lenge de fikk betalt. Dessuten ble, særlig i perioden 1307–10, krigene mellom kong Håkon V, hertug Erik i Sverige og kong Erik Menved av Danmark intensivert, på tross av forsøk på ekteskapsallianser mellom partene. Særlig i grenseområdet rundt

Göta älv ble det bygget flere borger, eller gamle ble forsterket, som Dalaborg og Gullberg i Sverige, Varberg og Hunehals i Halland (som da vekslet på å være kontrollert av Danmark, Norge og den svenske hertugen), foruten Ragnhildsholmen ved Kongehelle og Nyköping, og etter hvert Båhus som en rival, og etter hvert arvtager, til Ragnhildsholmen. I tillegg ble Akershus festning i Oslo også bygget på denne tiden. Borgenes betydning for kriger mot ytre fiender, kan også forklare at Vardøhus trolig ble bygget i Håkon Vs tid som et forsvar mot russiske angrep langs kysten i Nord-Norge. På denne tiden var borgene i større grad enn før blitt et støttepunkt for å kontrollere omlandet rundt.

I disse kampene var borgene på en helt annen måte enn før i norsk historie selve sentrum for krigene. Ragnhildsholmen ble beleiret tre ganger bare i løpet av et år. Også det nybygde Akershus ble utsatt for en langvarig beleiring, men motstod de svenske styrkene til befolkningen til området rundt Oslo samlet seg mot de fremmede styrkene. Mange av bøndene ble drept, men slaget kan ha bidratt til at svenskene trakk seg tilbake kort etterpå.

Illustrasjon: Holger Sinding-Larsen

Disse nye borgene var ikke mindre uinntagelige enn før, men også i en krigføring der borgene var blitt viktigere var det fremdeles ett trekk som var som før – borgen var ikke mer solid enn folkenes lojalitet innenfor murene. Et godt eksempel på dette er hva som skjedde med Ragnhildsholmen som ble utsatt for flere beleiringer på kort tid. Først mislyktes Håkon V å komme noen vei etter fem ukers beleiring, og bygde da i stedet Båhus som en alternativ borg, en slags motborg som kunne brukes til forsvar og som utgangspunkt for å avskjære forsyningslinjer til Ragnhildsholmen. Like viktig var det likevel at Håkon V begynte å true hertug Eriks befalingsmann på Ragnhildsholmen, Tord Unge. Tord var nordmann som var gått i den svenske hertugens tjeneste. Håkon V truet ham med at han ville miste alle sine eiendommer i Norge om han ikke åpnet portene til borgen, hvilket han til slutt valgte å gjøre. I belønning fikk han fortsette som befalingsmann over borgen. Men da hertug Erik senere startet en ny beleiring for å vinne borgen tilbake, valgte Tord å skifte side igjen. Slik kunne borger skifte hender og grenser flyttes.

Etter Kalmarunionen ble de politiske endringene store, med sterkere bånd til Danmark. Sverige var også med i unionen, men ytte utover på 1400-tallet stadig mer motstand mot sine naboer. Leidangen mistet mye av sin betydning utover på 1300-tallet, og krigføring med ryttere til lands, i blant med leiesoldater, var blitt desto viktigere. Hirden var gått i oppløsning, og utover 1300-tallet var det hovedsmenn som styrte borgene på vegne av kongemakten. Disse hovedsmennene ble gjerne sendt utenfra for å kontrollere omlandet, særlig når det gjaldt å drive inn skatter og andre ytelser fra befolkningen. På 1420- og 1430-tallet vekket dette kraftig bondemotstand, rettet i stor grad mot hovedsmennene på Akershus og Tunsberghus. I denne situasjonen var borgen en beskyttelse for lokale, snarere enn ytre, fiender – sett fra hovedsmannens side.

Borgene hadde også en militær funksjon overfor ytre fiender. Den borgen i Norge som ble angrepet og beleiret flest ganger i senmiddelalderen var nok Akershus. Hele syv ganger i perioden fra 1450 til reformasjonen ble den beleiret, men ble erobret kun i 1502 da stormannen Knut Alvsson, under et opprør mot unionskongen Hans, fikk hovedsmannen på Akershus til å overgi seg. Selv ble Knut kort etter lurt ut av borgen for å inngå fredsforhandlinger med kong Hans' utsendte mann, og ble selv drept. Borgen brant senere, men ble bygget opp igjen og fortsatte å være en viktig militært forsvarsverk som motstod svenskene i 1567.

Tunsberghus, på sin side, falt og ble brent under det eneste angrepet på borgen (som vi vet om) i senmiddelalderen, og ble aldri bygget opp igjen. Dette kan ha hatt sammenheng med det som skjedde på Akershus året før. Enken etter Knut Alvsson, Mette Dyre, ser ut til å ha snudd seg raskt da ektemannen døde, og alliert seg med den svenske stormannen

Knut Alvssons våpenskjold. Illustrasjonen er hentet fra et privatarkiv i Nasjonalbiblioteket med tittelen "Insignia quaedam virorum illustrum in Norvegia quodam habitantium" av Iver Nielsson Hirtzholm

Svante Nilsson mot kong Hans og de danske hovedsmenn. Det var Svante som ledet en styrke mot Tønsberg i 1503, sammen med lokale bønder som hadde støttet Knut Alvsson, og trolig en del leiesoldater. På denne tiden var kanoner blitt vanligere i krigføringen, og ble brukt ved andre beleiringer. Muligens hadde man også skaffet seg kanoner på Tunsberghus.

Det har vært gjettet på at det var kanonene som ødela Tunsberghus, men strengt tatt er det ikke bevis på dette. Kildene til det som skjedde, mangler når det gjelder detaljer. Det er ikke usannsynlig at hovedsmannen har overgitt seg, og fått lov til å forlate borgen med sine menn, altså noe lignende som hadde skjedd året før på Akershus. Forskjellen er at her ble borgen brent og brutt ned, kanskje fordi Svante skulle videre og ønsket å hindre at kong Hans' menn nok en gang skulle ta tilbake en borg med en større styrke. Dermed ble Berget forlatt som et militært støttepunkt, helt fram til andre verdenskrig da nye stillinger ble bygget i fjellet.

Litteratur og kilder

Arstad, Knut 2003: *Castle Warfare in the 12th and 13th Centuries. I: Knut Arstad (red.) Krigføring i middelalderen : strategi, ideologi og organisasjon ca. 1100-1400. Oslo: Forsvarsmuseet, s. 164-173.*

Erslund, Geir Atle 2000: *Kongshird og leidangsbonde. I: Geir Atle Erslund og Terje H. Holm: Norsk forsvarshistorie 1: Krigsmakt og kongemakt, 900-1814. Bergen: Eide, s. 13-153.*

Fagerland, Tor Einar 2006: *Krigføring og politisk kultur i nordisk middelalder: De mellomnordiske konfliktene 1286-1319 i et europeisk perspektiv. Trondheim, NTNU.*

Imsen, Steinar 1997: *Oslofjordbygdene som politisk og sosialt stormsenter under Erik av Pommern. I: Vestfoldminne, s. 60-74.*

Sverres saga, overs. Anne Holtmark. Oslo: Aschehoug, 1961.

Vartdal, Thor Arve 2019: *Tunsberghus. Hvorfor ble borgen plyndret og brent i 1503? MA-oppgave. Universitetet i Oslo.*

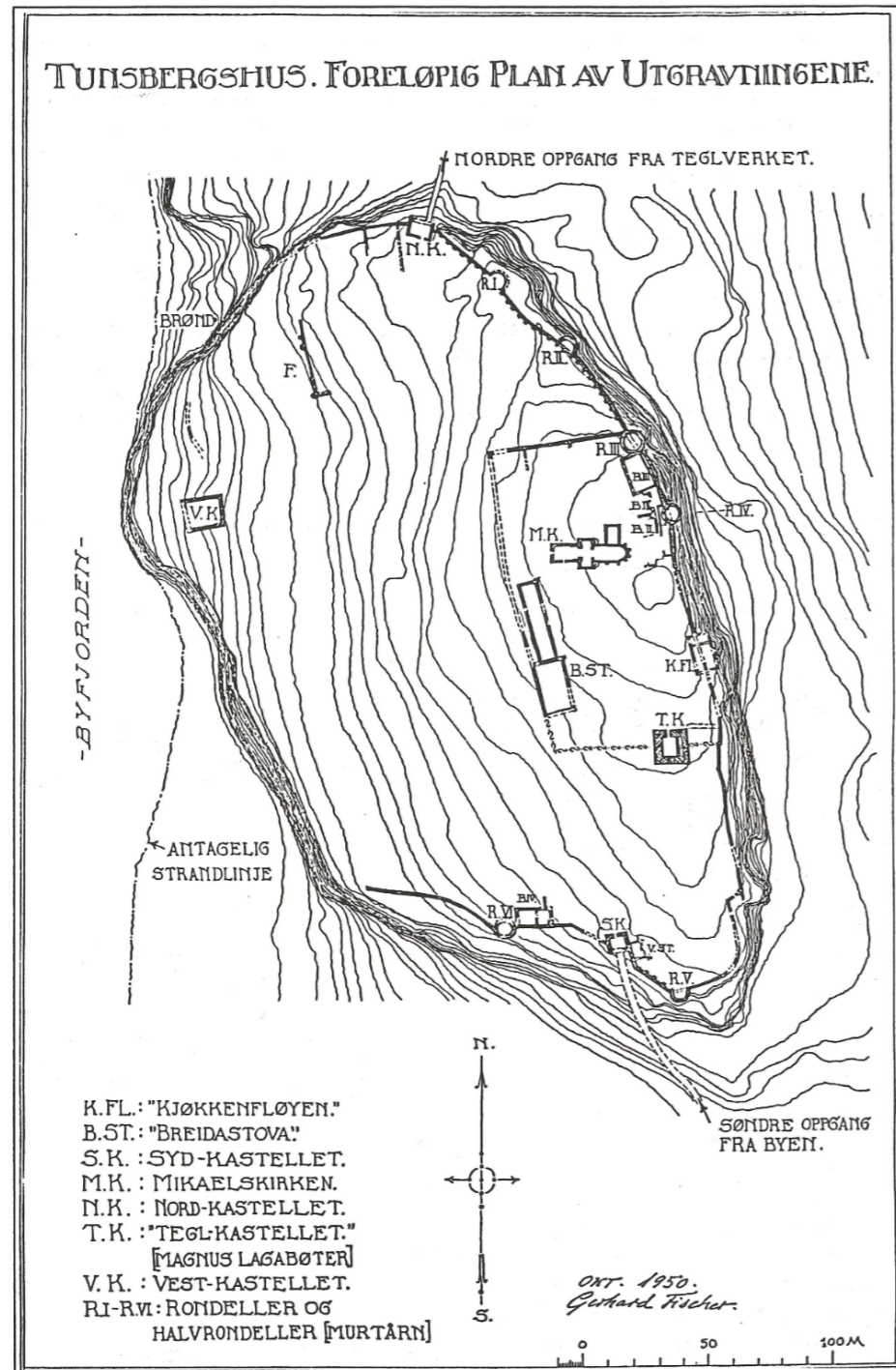

Hall og kastell. Om kongsgardane på Berget i Tønsberg og på Holmen i Bergen

Alf Tore Hommedal, førsteamanuensis i mellomalderarkeologi ved UiB.

Dei hundre åra mellom tidleg 1200-tal og tidleg 1300-tal gav store endringar i utforming og uttrykk for dei kongelege residensanlegga i dei norske mellomalderbyane. Medan kongsgardane tidlegare for det meste var oppførte i tre vart det no bygd monumentale steinanlegg, som kanskje i enno større grad enn før skulle synleggjere at den norske kongemakta kunne reknast med – også i europeisk perspektiv! Kongsgardane romma heller ikkje berre bustads- og representasjonslokale for kongefamilie og hoff. Anlegga var mellom anna kulturelle møtepunkt og ambulerande sete for sentraladministrasjonen eller «regjeringa» i kongedømmet, som i desse hundre åra var i sterk organisatorisk utbygging. Den norske staten vaks fram!

I Tønsberg er denne utviklinga godt synleg. Kong Håkon Håkonsson (regjerte 1217-1263) fekk oppført steinbygningar i den gamle kongsgarden i byen, og både kong Håkon og sonen Magnus Lagabøte (1263-1280) og sønene hans att, kongane Eirik II (1280-1299) og Håkon V (1299-1319), fekk også gjennomført store, monumentale byggjeprojekt på Berget eller Tønsberghus, som vi i dag kjenner betre som Slottsfjellet.

Kongsgarden på Berget, kongens nye palatium i Tønsberg. Med grunnforma av Mikaelskyrkja (M.K); hallen (B.ST) med den langstrakte og tenkte bustadfløyen, og det store kastellet (TK). Oppmåling: G. Fischer etter Eriksson 1995, 46

Modell av Kongsgarden på Berget, kongens nye palatium i Tønsberg c. AD 1300, sett frå nordvest

Vi skal i det følgjande særleg konsentrera oss om to sentrale bygningar i 1200-talsanlegget på Berget, nemleg hallbygningen («Bredestuen») og tårnbygningen («Teglkastellet»). Begge ligg i dag som til dels vanskeleg tolkbare ruinar på Slottsfjellet. Vi skal difor særleg jamføre ruinarne og kunnskapen vår elles om bygningane med to tilsvarende bygningar som framleis er bevarte, frå kongsgarden i Bergen på dagens Bergenhuss. Dette gjeld den store steinhallen som kong Håkon Håkonsson fekk oppført der innan tidsrommet 1247-1261, no betre kjent som Håkonshallen, og det gjeld «kastellet ved sjøen», oppført av kong Magnus og første gong omtala i 1273, no innebygd som kjerne i renessansebygningen Rosentrantzårnet.

Kongsgardane i bybiletet

Området for dagens Bergenhuss vart i mellomalderen kalla Holmen og låg nord for det tettbygde byområdet, slik også Berget gjorde det i Tønsberg. Men medan Holmen var ei relativt låg halvøy som romma både det kongelege og kyrkjelege administrasjonssenteret i Bergen, og med borga Sverresborg heva bakanfor i aust, var det kongens anlegg aleine som rådde grunnen på det høgtliggjande Berget, dit funksjonane etter kvart vart flytta frå kongsgarden nede i byen. Går vi til tida rundt 1300 låg kongens utbygde bustad- og administrasjonsanlegg begge stadene organisert innafor ein ringmur, kanskje med eit noko tettare preg i Bergen enn i Tønsberg. Begge stader har hovudelementa i eit fyrsteleg palatium (palass) vore til stades med ein bustaddel, ein hallbygning og eit kongeleg privatkapell. På Berget var kapellet vigd erkeengelen Mikael, neppe tilfeldig for ei kyrkje lagt på ein bergtopp. Mikaelskyrkja låg i nordre del av kongsgardsområdet og med bustaddelen samanbygd med hallen («Bredestuen») langsetter ringmuren i vest, og med Teglkastellet liggjande som del av ringmuren i sør. På Holmen var det derimot kongens store hall (Håkonshallen) som låg i nord, med ein

Modell av Kongsgarden på Holmen, kongens palatium i Bergen c. AD 1300, sett frå vest. Håkonshallen er gjenkjenneleg. Framfor denne store steinhallen ligg den mindre steinhallen, som del av ein langstrakt bygningsfløy i sjøkanten mot Vågen, her tolka til å ha eit porttårn med brygge mellom hallen og bustaddelen. «Kastellet ved sjøen» ligg tilbaketrekt sør for den langstrakte fløyen og med eit framleis bevart porttårn i bakanfor. Sør for Håkonshallen står framleis den gamle Apostelkyrkja, som vart riven i 1302 då den nye Apostelkyrkja vart innvigd, synleg sør for ringmuren (øvre, venstre biletkant). I bakgrunnen ligg det kyrkjelege anlegget på Holmen, med Bergen domkyrkje, Kristkyrkja, tronande på høgda like nord for Håkonshallen. Modellen er forma med utgangspunkt i arkeologiske og historiske teoriar. Foto: Tore Klyve © Bymuseet i Bergen

mindre hallbygning (Julehallen, no i ruinar) som nordre del av ein langstrakt bustaddel ut mot Vågen. Opphavleg låg også Apostelkyrkja, kongens kapell, tett ved Håkonshallen. Men ei ny Apostelkyrkje liggjande i større avstand mot aust vart innvigd i 1302. Medan Mikaelskyrkja på Berget framleis er synleg som ruin er alle spor av Apostel-kyrkjene på Holmen vekke, men bevarte bygningsfragment av 1302-kyrkja syner at ho har hatt ei svært staseleg, gotisk form (Lidén 1980; Eide (2019)). Både på Berget og på Holmen har truleg trekonstruerte svalgangar strekt seg mellom dei ulike bygningane og knytt desse saman. På same måte som kongemakta gjennom anlegget på Berget visualiserte sin riksfunksjon både for byfolket og for dei tilreisande mot Tønsberg, så har anlegget på Holmen lege monumentalt og synleg for byfolket i Bergen – og ikkje minst for alle dei som ved innseglinga mot byen blei møtte av anlegga på Holmen.

«Bredastovene» i Tønsberg og i Bergen

Skriftlege kjelder omtalar «breida stofu» på Berget (1276, Islandske annaler 1888, 336) og «Bredastofu» på Holmen (tidleg på 1300-talet, Bagge 2013, 90-91). Begge stader må det vera meint dei store steinhallane, og i Bergen er steinhallane der også direkte nemnde i 1261 (HH 1963, 328). På Slottsfjellet ligg ruinarne som er tolka til å vera av hallbygningen, bevarte i opp til 1,3 meter høgde. Dei syner ein rektangulær, ca. 21 x 12

1 Alle synlege spor av det kyrkjelege senteret på Holmen er no vekke med unntak av nokre få fundamentfragment av Bergen doverande domkyrkje, den store Kristkyrkja.

Håkonshallen i si noverande ytre, restaurerte form, sett mot sør. Foto: A.T. Hommedal

meter stor bygning (indre mål), truleg opphavleg oppført i naturstein på første del av 1200-talet for seinare å bli utbetra og utvida med teglstein (Eriksson 1995, 40-43). «Breidastofu» på Holmen, altså Håkonshallen, er til samanlikning ca. 37 x 16 meter stor (ytre mål) og dermed også ein av dei større hallbygningane kjende frå 1200-talets Europa (Opačić 2013, 47). Hallen er oppført med tre høgder der dei to underetasjane, ved skiljemurar, er inndelte i tre rom medan overetasjen ligg som eit stort hallrom. Etter ein brann i 1266, berre få år etter at hallbygningen var fullført, vart det sett inn store, hellebygde krysskvelv over mellometasjen, med golvet i hallrommet liggjande oppå kvelva. Dette gav også større branntryggleik for ein eventuell open eldstad i hallrommet. Første gongen me veit at hallen var i festleg bruk var i september 1261 ved bryllaupet mellom, og kroninga av, kong Magnus Lagabøte og

dronning Ingeborg Eriksdotter. Hallen har både ved slike høve og ved andre rikshendingar, som ved mottakinga av diplomatiske sendebod, danna ei verdig og symboltung ramme for kongedømet. I Håkonshallen ligg høgsetet framleis ved nordre gavlvegg, og gjorde at heile rommet vart vendt mot dei kongelege der samtidig som kongen og dronninga mest bokstavleg tala sat med trygg og tung symbolsk støtte i ryggen. For berre 30-50 meter bakanfor, der låg Bergen domkyrkje – den store Kristkyrkja – der ikkje berre bryllaup og kroningar skjedde men der også skrinet med helgendronninga Sunniva stod heva og – ikkje minst – der tidlegare kongar låg gravlagde. Kongen hadde slik forfedrene sine symbolsk med seg når det no var han som styrde landet!

Sjølv om Håkonshallen i dag står sterkt restaurert gjev hallbygningen i si noverande form likevel eit relativt rett inntrykk av mellomalderbygningen (Hommedal 2013).

Om hallbygningen på Berget også har vore i tre høgder veit vi ikkje. Kanskje indikerer dei ca. 0,9- 1,1 meter tjukke murane i ruinane på Slottsfjellet at bygningen berre hadde to høgder, som var det vanlegaste for hallbygningar også i europeisk samanheng (Opačić 2013). Men 1 meter tjukke steinmurar kan strengt teke også ha bore tre etasjar. Det har vore foreslått at overetasjen på Berget var breiare («breida stofu») enn dei noverande ruinane indikerer, ved at etasjen var bygd i tre over ein førsteetasje i stein og slik fekk ei utstikkande form for «loft» (Eriksson 1995, 40-42, 73). Sjølv om slike løysingar med ein etasje

i tre over ein etasje i stein er kjent frå denne tida, som t.d. ved stormannsanlegget på Aga i Hardanger (Berg 1995, 173-180), er ei slik utforming lite truleg for hallbygningen på Berget. Reint teknisk vil, som nemnt, murane ha kunne bore meir enn éin etasje. Dessutan syner vel omgrepet breida stofu like mykje til bygningstypen som til den reelle breidda bygningen hadde, og grunnforma synest heller ikkje å ha vore så uvanleg. Såleis har den vesle steinhallen på Holmen, Julehallen, også oppført under Håkon Håkonsson mellom 1247 og 1261 og no liggjande som ruin, med sine 23 x 10 meter (ytre mål) og ha hatt ei enno smalare og langstrakt form enn hallbygningen på Berget. Til sist er det lite tenkjeleg at kongen, i ei tid då kongsgardane generelt sett blir ombygde frå treanlegg til steinanlegg, i Tønsberg ikkje skulle

rommet har venteleg vore utforma like staseleg med store, fleirdelte vindaug i gavlveggene og med rekkjer av vindaug i ein eller begge langveggene. Eit høgsete må der også ha vore. Eventuelle underetasjar, om der var slike, må vi rekne med vart nytta på same måte som på Holmen, i ein kombinasjon av kongelege opphaldsrom og lokale for kongens kanselli, eventuelt med lagerrom i ein kjellaretasje. Kansellifunksjonen vert i Bergen stadfesta t.d. ved at dokument frå tidleg 1300-tal kan vera førte på pergament «i Breidastofu» i kongsgarden der (Bagge 2013, 90-91).

Ved Håkonshallen kan det ha lege ein utstikkande kjøkkenbygning i nordaust (Hommedal 2013, 36-37; 2020, 478), medan hallbygningen på Berget har lege i direkte tilknytning til og i forlenginga av ein smalare

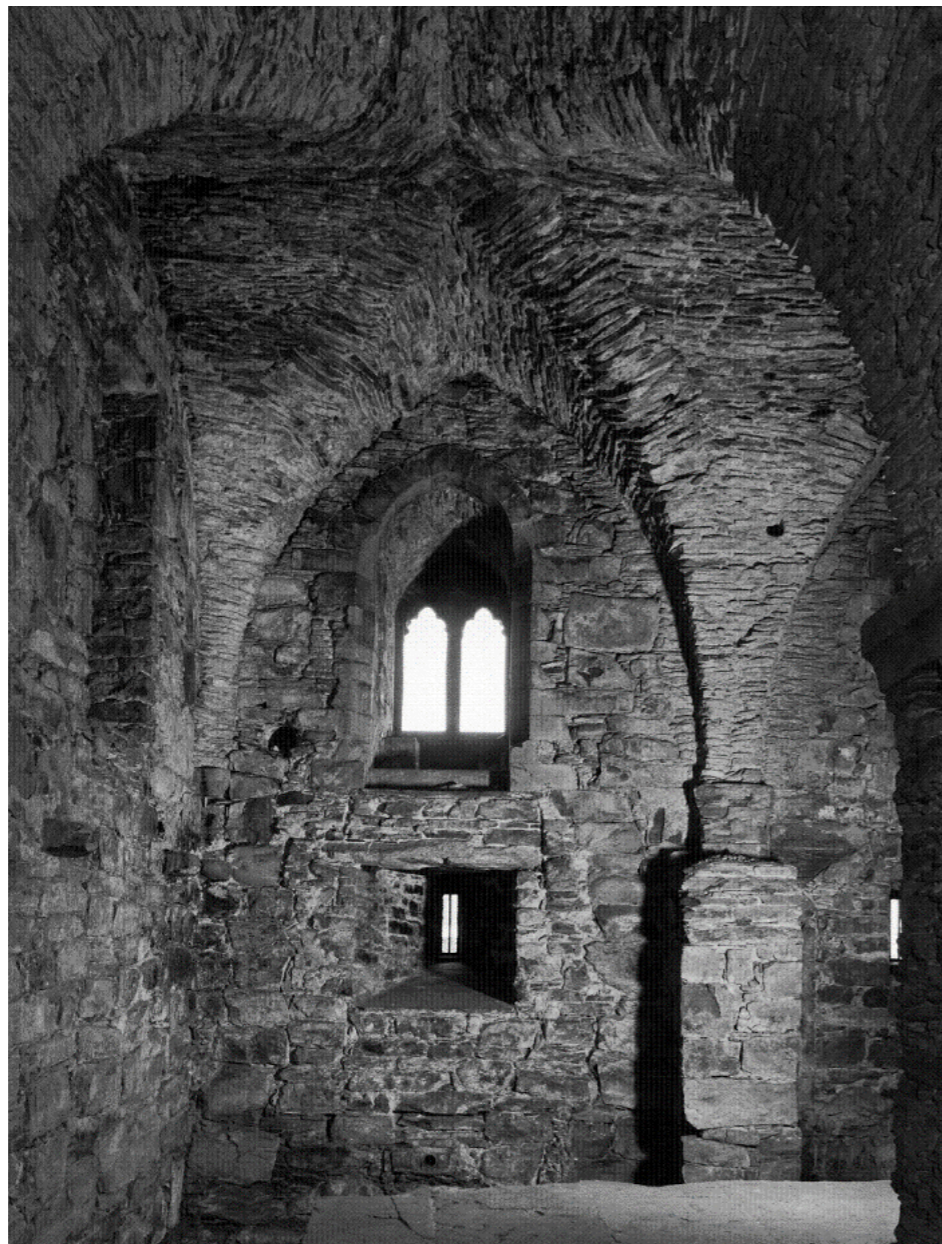
Kongsgarden på Holmen. Den store steinhallen (Håkonshallen) med ruinane av underetasjen i den vesle steinhallen i framgrunnen og med ein borggård mellom dei to hallane. Foto: A.T. Hommedal

ha oppført ein rein steinhall etter europeisk mønster. Dette til tross for at med veit at kong Håkon Håkonsson fekk oppført ein trehall i kongsgarden i Nidaros (HH 1963, 367). Tønsberg var i denne tida eit av kongen sine viktigaste og mest representative kongsanlegg. I tillegg til det politiske senteret Bergen i høg mellomalderens norske kongedøme var Tønsberg ein heilt sentral kongeleg residensstad (Helle 2013). Det merkelege med hallruinane på Slottsfjellet er likevel, at dersom dei bevarte bygningsrestane høyrer til ein underetasje, så var der inga rominndeling i stein slik me ser det i begge steinhallane i Bergen. Spørsmålet kan dermed stillast om hallbygningen på Berget berre var i ei høgde.

Hallrommet på Berget har vore mindre enn i Håkonshallen, men

Håkonshallen, dei to underetasjane ved restaureringa i 1950-åra. Sjølv hallrommet ligg oppå kvelva, medan det har vore tregolv mellom underetasjen (med små rektangulære vindaugsopningar) og mellometasjen (med todelte vindaugsoningar). I veggene har gangar knytt etasjane saman, og hallrommet har også hatt ein monumental inngang frå ein svalgang i sør. Foto: G. Fischer © Riksantikvaren

ca. 34 meter lang og 6 meter brei (indre mål) bygning i nord tolka som bustaddel (Eriksson 1995, 40-43), også denne utan bevart rominndeling. Denne langsmale kombinasjonen av hall og bustaddel finn ein også i Bergen, men der i kombinasjon mellom Julehallen og ein ny ca. 60 x 12,5 meter stor (ytre mål) «palatium-del». Denne har ei bevart, indre romdeling og vart oppført ved slutten av 1200-talet med ei monumental langside mot Vågen. Medan hall og bustaddel på Berget til saman utgjorde ein bygningsfløy på ca. 60 meter (ytre målt), har hall og bustaddel på Holmen strekt seg mot Vågen i ca. 115 meters lengde, og med den store steinhallen (Håkonshallen) synleg bakanfor (Hommedal 2020, 483). Begge stader har norskekongen markert seg med kongsgardar ein europeisk fyrste verdig!

«Teglkastellet» i Tønsberg og «kastellet ved sjøen» i Bergen

Slik «breidestovene» er nemnde i skriftlege kjelder er også kastella det. I begge kongsgardane kjem vi også byggjeprosessen nær gjennom formuleringar som er nytta. I Tønsberg vert «tigil kastalinn» nemnt som fullført i 1276 (Islandske annaler 1888, 336) sør for «breida stofu», og kastellet på Berget er dermed den første norske teglstensbygningen som er omtala i skriftlege kjelder. I Bergen høyrer vi tre år tidlegare, i 1273, at kongens kapell vart fullført i kastellet ved

sjøen («Var þa buin kapella kongsins j kastalanum vid sæinn», Islandske annaler 1888, 332). I den bevarte bygningen ser det identifiserte kapellrommet ut til å vera resultatet av ei ombygging, og sjølv kastellet vart truleg påbyrja alt i 1260-åra.

Hovudforskjellen mellom dei to kastella er at kastellet på Berget var større enn kastellet på Holmen, og likeins at kastellet i Tønsberg hovudsakleg var bygd i eit relativt nytt byggjemateriale, teglstein, medan den tilsvarende bygningen i Bergen heilt var oppført med tradisjonelle natursteinsmurar. Kong Magnus Lagabøte har altså om lag på same tid stått som byggherre for to kastell, der bygningsmennene i Tønsberg og Bergen har arbeidd med ulike bygningsmaterialar ut frå regionale tradisjonar. Både i Tønsberg og Bergen er kastella tolka som bustadtårn.

Rosenkrantzårnet frå 1500-talet og oppført med utgangspunkt i «Kastellet ved sjøen». Kastellet står no som ein kjerne inne i renessansebygget. Tårnet er også heva med to etasjar jamført med kastellet. Foto: A.T. Hommedal

Teglkastellet på Berget har ein firkanta grunnplan (ca. 14 x 14 meter), med massive, ca. 3 meter tjukke murar, noko som gjev eit indre rom på ca. 11 x 11 meter.² Underetasjen, som ligg synleg i dagens ruinar på Slottsfjellet, er delt inn i fire rom: eit stort, rektangulært og truleg kvelva hovudrom (ca. 8 x 5,6 meter), to mindre rom med inngang frå andre etasje og dermed kanskje fengselsceller eller lagerrom, og eit enno mindre rom tolka som vaktrom (Eriksson 1995, 36). Kastellet på Holmen er også tilnærma kvadratisk i form, ca. 10,6 x 11,4 meter stort (ytre mål) og med ca. 2,4 meter tjukke murar, noko som gjev eit indre romareal på ca. 3,4 x 3,6 meter. Kjellaretasjen kan ha fungert som fengsel, i alle fall i seinare periodar, medan førsteetasjen er tolka som vaktstove. Dei to høgare etasjane var kongelege bustadrom, i alle fall etter ombygginga ca. 1273. Andre-etasje har romma kongens privatkapell med ribbekvelv og eit stort vindauga mot byen i sør. Plasseringa av ein liturgisk

² I alle fall i underetasjen har hovudromarealet likevel vore mindre. Austveggen har vore tolka som 6 meter tjukk, men då er to små rom inkluderte i tjukkleiken på muren (Eriksson 1995, 36-37).

piscina kan tyde på ei særige altarutforming, der altarplata låg inne i sjølv murepninga for vindauga. Vi kan likevel heller ikkje sjå vekk frå at altaret stod inne i rommet. Tredje og øvste etasje i kastellet har vore eit relativt enkelt men representativt rom, nok i samsvar med kong Magnus sine fransiskanske sympatiar, og der kongefamilien gjennom vindaugo mot sør har hatt eit godt utsyn mot byområdet i Bergen. Trappegangar i murane knyter etasjane saman.

Med sine tre etasjar over kjellarhøgda må kastellet ved sjøen, sett frå byområdet i Bergen, ha vore ein markant bygning i kongsanlegget på Holmen slik Rosenkrantzårnet framleis er det sett frå Bryggen. Teglkastellet på Berget har venteleg, med sine enno tjukkare murar enn søsterbygningen i Bergen, kunna ha hatt enno ein etasje, men uansett har tårnet ruva godt i kongsanlegget oppå Berget. Kanskje var det også i dette kastellet eit eige privatkapell mellom dei kongelege romma som, med det større grunnarealet enn i Bergen, kan i kvar etasje ha vore inndelte i fleire rom. Profilerte teglfragment frå bygningen, truleg frå kvelv, vindauge og andre dekorative bygningsdelar, syner at teglkastellet var oppført med eit rikt arkitektonisk uttrykk som har gjeve bygningen eit staseleg preg (Nordeide 1983, 161, 171-172; Eriksson 1995, 99-104).

Sjølv om kastella i begge kongsgardane har lege som delar i indre ringmur,

synest Teglkastellet å ha vore ein meir sjølvstendig og frittliggjande bygning enn «kastellet ved sjøen», som låg kloss i bustadfløyen i kongsgarden på Holmen. Teglkastellet på Berget synest i enno større grad enn i Bergen å ha vore kongsgardens hovudtårn og ein viktig bustaddel for kongefamilien. Frå kastelletasjane har familiemedlemmene, som på Holmen, hatt eit flott utsyn mot byområdet. Det galdt ikkje berre å bli sett men også å kunne sjå!

Kongsgarden på Holmen var nok på 1200-talet den mest sentrale av dei to kongelege residensstadene, men dette skulle endre seg utover på 1300-talet. Den 8. mai 1319 døydde kong Håkon V Magnusson – i kongsgarden på Berget. I den følgjande unionstida skulle Tunsberghus og ikkje Holmen koma til å bli viktigast av dei to kongeleg residensstadene, kanskje like fram til dei fatale hendingane på Tunsberghus i 1503.

Litteratur og kjelder

Bagge, Sverre 2013: *The Residents of Håkonshallen. I: Øystein Hellesøe Brekke & Geir Atle Ermland (red.) Håkonshallen 750 years. Royal Residence and National Monument. Oslo 2013: Dreyers Forlag. S. 89-109.*

Berg, Arne 1995: *Norske tømmerhus frå mellomalderen, bind 5. Oslo: Landbruksforlaget.*

Eide, Ole Egil (2019): *Hva kan vi egentlig vite om Apostelkirke III på Holmen og hva er grunnlaget for det vi mener å vite? Unpublished paper given at Mandagsforedrag, City Museum of Bergen, Norway, 01.04.2019.*

Eriksson, Anna-Lena 1995: *Maktens Boningar. Norska riksborgar under medeltiden. Lund Studies in Medieval Archaeology 14, Stockholm: Almqvist & Wiksell International.*

Fischer, Gerhard 1951: *Norske Kongeborger Vol. I. Oslo: J.W. Cappelens Forlag.*

Fischer, Gerhard & Fischer, Dorothea 1980: *Norske Kongeborger Vol. II Bergenhus. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.*

Graham-Campbell, J. and M. Untermann. 2007: *The Display of Secular Power. In J. Graham-Campbell and M. Valor (Ed.) The Archaeology of Medieval Europe, Vol. 1: Eight to Twelfth Centuries AD. Acta Jutlandica 83.1. Humanities Series 79. Aarhus. S. 342-65.*

Helle, Knut 1982: *Kongssete og kjøpstad. Fra opphavet til 1536. Bergen bys historie I. Bergen.*

Helle, Knut 2013: *The Political Centre of the High Medieval Norwegian Kingdom. I: Øystein Hellesøe Brekke & Geir Atle Ermland (red.) Håkonshallen 750 years. Royal Residence and National Monument. Oslo. Dreyers Forlag. S. 111-121.*

Hommedal, Alf Tore 2013: *King Håkon's hall and its authenticity. The medieval Hall and its Archaeology in the 19th and 20th Centuries. I: Øystein Hellesøe Brekke & Geir Atle Ermland (red.) Håkonshallen 750 years. Royal Residence and National Monument. Oslo. Dreyers Forlag. S. 17-43.*

Hommedal, Alf Tore 2020: *The Royal Edifice at Avaldsnes: A Palatium for the King or a Residence for his Canons? I: Dagfinn Skre (red.) Rulership in 1st to 14th century Scandinavia. Royal graves and sites at Avaldsnes and beyond. Walter de Gruyter. S. 465-516*

HH 1963: *Soga om Håkon Håkonsson av Sturla Tordsson (Håkonar saga Håkonarsonar), Kr. Audne (tr.), K. Helle (red.), Oslo. Det Norske Samlaget.*

Islandske annaler 1888: *Islandske Annaler indtil 1578. Udg. ved Gustav Storm. Christiania.*

Johnsen, Arne Odd 1971: *Tønsberg gjennom tidene. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.*

Lidén, Hans-Emil 1980: *Bygningsstein fra Bergenhus. I: Fischer, Gerhard & Fischer, Dorothea, Norske Kongeborger Vol. II Bergenhus. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo. S. 163-179, 196-199.*

Lidén, Hans-Emil & Ellen Marie Magerøy 1980: *Norges kirker. Bergen Bind I. Riksantikvaren. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.*

Meyer, Regin & Kristiansen, Monica 2015: *Georadarundersøkelse ved Kongsgårdsruinen i Tønsberg, Tønsberg kommune, Vestfold fylke. NIKU Oppdragsrapport 01/2015.*

Nordeide, Sæbjørg Walaker 1983: *Tegl i Tønsberg i middelalderen, produksjon og produksjonsforhold. Unpublished magister artium (Mag. Art.) dissertation, University of Oslo, 1983.*

Opačić, Zoë 2013: *Fit for a King. Håkonshallen and contemporary royal residences. I: Øystein Hellesøe Brekke & Geir Atle Ermland (eds.) Håkonshallen 750 years. Royal Residence and National Monument. Oslo. Dreyers Forlag. S. 45-75.*

Wienberg, Jes 1991: *De kirkelige institutioner i middelalderens Tønsberg. Arkeologiske Rapporte, 6. Tønsberg, Riksantikvarens utgravningskontor. Tønsberg.*

Kongelig borgbygging i Norge

Det er de kongelige anleggene i stein fra middelalderen som er tema i Norsk Borgsenterers planverk de neste fire årene.

Det er imidlertid også blitt bygd andre typer borger i Norge. I dagens Sarpsborg i Østfold er det funnet rester etter en jordvoll med voldgrav datert til 1000-tallet som knyttes til Olav Haraldsson (Olav den hellige). I Båhuslen, ikke langt fra dagens Konghelle, reiste Sigurd Jorsalfare en borg av typen «motte and bailey» i begynnelsen 1100-årene.

SVERRE (ca. 1151-1202) bygde borg utenfor Nidaros og i Bergen på 1180-tallet. Dette var under borgerkrigsperioden som varte fra 1130 til 1243.

HÅKON HÅKONSSON (1204-1263) fortsatte borgbyggingen i Norge. Kong Håkon utbedret borganlegget på Berget i Tønsberg og kongsgården i Bergen. Han skal ha oppført Dyngehus og borgen på Ragnhildsholmen, begge to forsvarsverk i Båhuslen. Håkon bygde også Mjøskestellet i Mjøsa og borgen på Valdisholmen i Glomma.

HÅKON 5. MAGNUSSON (1270-1319) oppførte Vardøhus og påbegynte byggingen av Akershus og Båhus. Etter hans regjeringstid avtok borgbyggingen. Reparasjoner og utbedringer på Tunsberghus, Akershus, Båhus og Bergenhus er belagt i skriftlige kilder i århundrene som fulgte.

Tunsberghus, Akershus, Bergenhus og Båhus kalles for riksborger. Disse var kongelige residenser og administrasjons- og forvaltningssentre for området rundt.

SVERRESBORGENE

Illustrasjon: Arkikon

Trondheim

Sverresborg – også kalt *Sion* – ble anlagt på plataet på den bratte klippen «Steinberget» sydvest for Trondheim.

Borgen har hatt inngang i sør gjennom et porttårn. På hver side av porttårnet var det en bygning. Borgplataet var ca. 3700 kvadratmeter og omgitt av ringmur. Byggematerialet var naturstein og senere tegl.

Sverresborg ble oppført av birkebeineren Sverre i 1182-83 i borgerkrigsperioden. Borgen omtales flere ganger i *Sverres saga*. Den ble stormet, brent og revet i krigen mot baglerne, men ble senere bygd opp igjen av Håkon Håkonsson.

SVERRESBORGENE

Illustrasjon: Arkikon

Bergen

Borgen har vært plassert på en fjellrygg nordøst for kongsgården på Holmen, men er aldri undersøkt. I dag er fjellet nesten helt sprengt bort.

Sverresborg i Bergen ble reist av Sverre og nevnes første gang i 1185-86. Sverre døde i borghallen vinteren 1202 etter en langvarig beleiring av baglere i Tønsberg. Borgen ble stormet og brutt ned i 1207, men Håkon Håkonsson gjenreiste den. I 1248 brant den ned i forbindelse med en bybrann, og ble aldri gjenoppbygd.

Valdisholm

Borgen på Valdisholmen ligger omtrent midt i Glomma. Fra borgtårnet har utsikten vært god.

Steinborgen var på ca. 800 kvadratmeter med en ringmur av gråstein og tegl samt et hovedtårn, porttårn og en lavere bygning.

Borgen ble anlagt av Håkon Håkons-son i første halvdel av 1200- tallet, og er nevnt flere ganger i sagaen under den siste fasen av borgerkrigstiden. Det siste vi hører om den er Skules hærtog mot borgen i 1240. Deretter kan borgen ha spilt en rolle som administrativt senter og kontrollpunkt i området.

I *Hirdskræen* fremkommer det at borgen har gått over til å bli et statlig fengsel under Magnus Lagabøte. Den siste bevarte historiske kilden som nevner Valdisholm er datert i 1346.

Mjøskastellet

Mjøskastellet ble anlagt på Steinsholmen ved Ringsaker omtrent tre mil fra nordenden av Mjøsa. Kastelet ga god oversikt over området omkring.

Kastelet var den største tårnbygningen i Norge med et grunnareal på 18 x 20 meter – 360 kvadratmeter. Det var bygd av kalkstein. Lite av ruinen er undersøkt, men tykkelsen på murene tilsier at kastelet kan ha hatt minst fem etasjer.

Kastelet ble reist under Håkon Håkonsson i første halvdel av 1200-tallet, men hadde ingen avgjørende betydning i borgerkrigstiden. Det kan ha fungert som vaktpost for området rundt.

I Magnus Lagabøtes Hirdskrå fra midten av 1270-tallet kan vi lese at Mjøskastellet var et fengsel for fanger fra Oppland.

Ragnhildsholmen ved Konghelle

Ragnhildsholmen er en holme i Nordre elv, som er en arm av Gøta elv. Holmen ligger rett overfor den viktige norske middelalderbyen Konghelle i Båhuslen. Borgen som ble anlagt her var på det tidspunktet den sydligste befestningen som ble bygd i grenseområdet mot Sverige.

Borgen på Ragnhildsholmen ble oppført av Håkon Håkonsson og har sannsynligvis blitt etablert som et ledd i kongens orientering sydover. Den har blitt bygd om en rekke ganger, og var mot slutten en kompakt ringmursborg på rundt 1500 kvadratmeter.

Svenske hertug Erik Magnusson fikk borgen til disposisjon etter Håkon 5. Magnusson i 1304. Borgen på Ragnhildsholmen ble ødelagt av brann en gang etter 1315, og er ikke nevnt i skriftlige kilder etter 1319. Stein fra anlegget ble brukt i byggingen av Båhus.

Illustrasjon: Arkikon

Dyngehus

Borganlegget Dyngelå på en odde ved Skredsviken, en arm av Gullmarsfjorden i Båhuslen. Veien mellom Oslo og den viktige byen Lødøse var lokalisert i nærheten.

Borgens grunnplan var ca. 260 kvadratmeter, og den har bestått av et steinhus eller tårn med rundt tre etasjer. Enkelte funn tyder på at borgen ble oppført i andre halvdel av 1200-tallet under Håkon Håkonsson, men den står ikke nevnt i *Håkon Håkonssons saga* som kongens byggverk. Stedet Dyngelå blir ikke omtalt som borg (Dyngehus) i kildene før i 1340. Borgen ble ødelagt i en brann på 1500-tallet.

Vardøhus

På nordøstspissen av Varangerhalvøya øst i Finnmark ble Nores nordligste borg anlagt. Hvor på Vardø den tidligste middelalderborgen befant seg vites ikke. Rundt 1450 skal det ha blitt bygd en ny borg, men denne er det heller ingen synlige spor etter.

I dag er det likevel stort sett enighet om at det eldste Vardøhus må ha ligget på samme sted som det senere såkalte «slottet», altså ved Østre Våg, og at oppføringen kan ha blitt gjennomført ved tørrmuring. En slik muremåte setter ingen varige spor etter seg og kan være årsaken til mangelen på funn fra det eldste anlegget.

Håkon 5. Magnusson reiste borgen på Vardø for å forsvare Norges grenser nordøst. Både Sverige og republikken Novgorod hadde interesser i området. Borgen fungerte også som administrasjonssenter for distriktet rundt.

Jan Huygen van Linschotens kart fra 1594 er det eldste av de bevarte kartene som viser en borg på Varangerhalvøya. (Kilde: Nasjonalbibliotekets kartsamling, Kart 1641)

Illustrasjon: Arkikon

Akershus

Akershus er plassert ytterst på Akersneset og vest for bybebyggelsen i middelalderen. Beliggenheten gir god oversikt over innseilingen i Oslofjorden og mot byen.

Et av de store spørsmålene rundt Akershus er når og hvordan utbyggingen skjedde. Noen mener at utbyggingen foregikk i ett strekk under Håkon 5. Magnusson (1299-1319), mens andre mener utbyggingen gikk over tid.

Fra 1500-tallet og utover ble borganlegget kraftig ombygd og utviklet. Dette har gjort det vanskelig å identifisere deler av middelalderborgen og dermed få et riktig bilde av hvordan den så ut.

Østlandet og Viken med sine riksborger fikk økt politisk betydning på 1300-tallet. Akershus ble på lang sikt (etter 1397) den viktigste borgen sønnafjells.

I likhet med Båhus, ble Akershus utsatt for angrep en rekke ganger i senmiddelalderen. En av de mest kjente beleiringene var i regi av den svenske hertug Erik Magnusson av Södermansland, som forsøkte å skaffe seg fotfeste i Norge. Han beleiret Akershus i 1308, men mislyktes. Han giftet seg senere med Håkon 5. og Eufemias datter Ingebjørg. Sammen fikk de sønnen Magnus Eriksson, som ble konge av Norge og Sverige.

Under Kalmarunionens stridigheter ble Akershus i 1502 beleiret av opprøreren Knut Alvsson, som også gikk til angrep på Båhus og Tunsberghus. I motsetning til Tunsberghus holdt Akershus stand mot beleiringen.

Illustrasjon: Norsim

Tunsberghus

Tunsberghus ble reist på Slottsfjellets platå, som i middelalderen ble kalt *Berget*. Borgen ga et godt overblikk over innseilingen til Tønsberg og området rundt.

Under den norske borgerkrigsperioden beleiret Sverre og birkebeinerne vinteren 1201-1202 *Berget*, hvor en gruppe baglere hadde forskanset seg. Allerede da fantes et forsvarsanlegg på *Berget*. Kong Håkon Håkonsson utbedret og videreutviklet dette fra første halvdel av 1200-tallet, og sønnen Magnus Lagabøte fortsatte byggingen av borgen. Anlegget sto ferdig utbygd i løpet av 1300-årene.

Tønsbergs beliggenhet sentralt i Oslofjorden og i et av landets beste jordbruksområder, var en overveiende grunn til at Tunsberghus var et viktig opp-

holdssted for de kongelige på 1200- og 1300-tallet. Selv om Akershus etterhvert tok over rollen som den viktigste borgen i Viken, fortsatte Tunsberghus å være sentrum for det norske aristokratiet i senmiddelalderen.

Flere viktige begivenheter tok plass på Tunsberghus. Sannsynligvis sto bryllupet i 1335 mellom Magnus 7. Eriksson og Blanka av Namür her, og i 1372 foregikk forhandlingene mellom kongemakten og hanseatiske utsendinger på Tunsberghus.

Tunsberghus ble stormet og brent i 1503 under unionsstridene av en opprørsgruppe bestående av en hær av svensker og bønder fra Sande i kjølvannet av Knut Alvssons opprør. Borgen ble aldri gjenoppbygd.

Bergenhus

Borganlegget, som først og fremst var en kongsgård, ble anlagt på Holmen nord for Bryggen med langsiden mot Vågen. Beliggenheten ga god oversikt over innseilingen fra Byfjorden. Nordøst for borgen ligger en fjellrygg hvor den tidligere Sverresborg ble reist. Sverresborg og anlegget på Holmen var adskilt av et myrområde.

Kongsgården i Bergen ble etablert av Øystein Magnusson på begynnelsen av 1100-tallet. Den opprinnelige kongsgården hadde bygninger av tre. Håkon Håkonsson bygde ut anlegget i stein, og det ble videreutviklet av Magnus Lagabøte og Eirik Magnusson rundt 1290.

Etter hvert ble kongsgården bygd ut til en større befestning og ble til Bergenhus omkring år 1500. Fra 1500-årene og utover ble anlegget utvidet.

Norges orientering mot øyene i vest, førte til at Bergen vokste frem som Norges største og viktigste by på 1200-tallet. Kongsgården på Holmen var åsted

for viktige møter og hendelser som for eksempel utformingen av Magnus Lagabøtes landslov. Bispesetet var også etablert på Holmen. Dette styrket området som makt- og kultursentrum.

Bergenhus fortsatte å være et senter for militær og sivil administrasjon for Vestlandet og Nord-Norge under Kalmarunionen.

Illustrasjon: Arkikon

Illustrasjon: Arkikon

Båhus

Borgen Båhus ble reist på Bagaholm, som ligger nordøst for Hisingen hvor Gøta elv deler seg. Gøta elv var en riksgrense mellom Norge og Sverige og en viktig kommunikasjonsåre.

Båhus ble påbegynt av Håkon 5. Magnusson og erstattet borgen på Ragnhildsholmen. I likhet med Akershus og Bergenhus, ble Båhus utvidet og bygd om en rekke ganger, og de middelalderiske grunnmurene er flere steder dekket av rasmasser og nye bygninger. Borgen var i bruk til slutten av 1700-tallet.

Grensefestningen Båhus lå strategisk plassert i skjæringspunktet mellom Norge, Sverige og Danmark. Den var et fremtredende forvaltnings- og residenssted for unionskongen Magnus Eriksson og dronning Blanka på 1330-tallet.

Under unionsstridene på 14- og 1500-tallet var Båhus særlig utsatt for angrep. Den skal ha blitt beleiret hele 14 ganger – blant annet i 1502 av den norske opprøreren Knut Alvsson, som også beleiret Akershus og Tunsberghus.

Ved freden i Roskilde i 1658 avsto Danmark-Norge Båhuslen til Sverige. Båhus ligger i dag i Sverige.

Byantikvaren

FORSVARET
Forsvarets museer

Norsk institutt for
kulturminneforskning

NTNU

UNIVERSITETET I BERGEN

Universitetet
i Sørøst-Norge

NIDAROS DOMKIRKES
RESTAURERINGSARBEIDER

Vestfold og Telemark
FYLKESKOMMUNE

Greveskogen
VIDEREGÅENDE SKOLE

Utstillingen er støttet av

LYNGAAS
LEGAT

SLOTTSFJELLS-
MUSEET

SLOTTSFJELLS-
MUSEET

BRØND

F.

V.K.

Illustrasjon: Norsim, Layout: Espen Liland